

Josep Maria Nolla

**LA CIUTAT ENTRE L'ANTIGUITAT
TARDANA I L'ALTA EDAT MITJANA
(SEGLES V-XI)**

La crisi de la ciutat clàssica que s'inicià a la segona meitat del segle II i que es perllongà fins al segle V, afectà la manera d'entendre la vida urbana, de governar i de viure, fins a tal punt que, els enormes canvis dels *ciues*, especialment de les classes aristocràtiques que les havien governat de generació en generació, els curials, van acabar afectant el seu marc físic. Totes les ciutats clàssiques eren semblants, totes tenien unes mateixes característiques, totes necessitaven d'uns espais determinats on es trobaven i es relacionaven els qui governaven i els governats els quals, tanmateix, aprofitaven la dura competència entre l'aristocràcia urbana per acaparar càrrecs i honors a canvi d'una activitat evergètica que sovint abastava quasi tots els aspectes de la vida urbana (*munera*, banquetes, *sportulae*...). Aquesta greu crisi que s'anà covant i que es féu insoluble exigí canvis radicals que acabaren afectant, amb més o menys intensitat, l'espai urbà.

A aquests fets caldria afegir-n'hi un altre, coincident en el temps, i que des d'una altra posició incidí sobre les transformacions físiques de les ciutats. En efecte, la consolidació i l'expansió del cristianisme d'ençà del segle III i que, sobretot, després de la Pau de l'Església (313) féu evident una força nova que, en el decurs de dues o tres generacions, passà a ser religió de l'Estat, de l'imperi, amb tot el que això significà. L'Església, perfectament organitzada segons el model imperial romà, disposava d'un cap, un bisbe (*episcopus*), en cadascun dels nuclis urbans de cada *ciuitas* que governava la seva diòcesi. No governava només espiritualment sinó que cada vegada més tenia tasques de tota mena entre les quals n'hi havia de tipus jurídic i de govern com organitzar la caritat devers els més febles de la comunitat. Conforme el govern municipal, fins aleshores en mans dels curials, dequeia fins a desaparèixer, el paper i el poder del bisbe creixia en la seva comunitat on sovint era el gestor no només de l'aspecte espiritual sinó també del material. El seu poder, la seva autoritat, la riquesa que controlava en les

seves mans, en feien la persona més influent de la comunitat amb relacions significatives amb els governants provincials, amb l'emperador i, més endavant, amb els monarques bàrbars que havien substituït l'imperi.

L'estructura de l'Església, el seu culte, exigien uns edificis determinats que en construir-se, van servir per modificar l'aspecte físic de les ciutats, allò que s'anomena la cristianització de l'espai urbà.

Gerunda a l'antiguitat tardana mostra, com totes les ciutats en aquesta etapa, canvis puntuals en l'aspecte urbà que van anar modificant espais molt concrets del recinte anterior que continuà definit per les muralles, en aquesta etapa històrica, una peça clau de la realitat urbana. És en el recinte foral, la gran plaça pública que havia estat el centre polític, econòmic, social i religiós de la *ciuitas* i, també, la memòria viva de la comunitat en època clàssica, on millor podem seguir l'evolució dels temps. Recordem que a Girona el fòrum, gran i notable, d'un fort impacte visual i d'una grandiosa teatralitat, ocupava una considerable superfície (uns 8500 m²) i es trobava molt desplaçat, per qüestions orogràfiques, cap a tramuntana, just al costat mateix de la porta nord del recinte urbà (Sobreportes) i travessat pel *Cardo Maximus*, el tram intramurs de la Via Augusta. Era de planta rectangular, amb l'àrea sacra dalt del penya-segat, a orient, i la basílica i la cúria tancant la plaça, a occident. Una esglaonada monumental posava en relació l'un i l'altre sector de la plaça. Era, en tot cas, un espai urbanísticament privilegiat, un cop deixà de tenir una determinada funció. Vers el 500, tot l'espai més occidental del fòrum, més enllà de la perllongació de l'actual carrer de la Força, fou ocupat per un enorme edifici obrat *ex nouo*, d'una gran solidesa, amb material d'aprofitament amb, com a mínim, planta baixa i pis, amb patis interiors a celobert amb basses per recollir aigua de la pluja, amb portes monumentalitzades i sòls d'*opus signinum*, que cal interpretar, amb tota seguretat, com la residència del *comes ciuitatis*, la mà-

xima autoritat politicomilitar a cada *ciuitas* de la monarquia visigoda. Un xic més tard, en el segle VII, algunes de les estances de la planta baixa esdevingueren un sitjar. D'alguna manera, observem l'aprofitament d'un excel·lent espai urbà en desús i públic, per una obra d'interès general. És més que possible que paral·lelament s'hagués iniciat l'ocupació puntual d'altres sectors de la part baixa del fòrum (les *porticus*), un fet que tenim ben documentat a partir del segle XI. És altrament segur que tota l'esplanada oriental, el temple i l'àrea sacra, restaren preservats i sense una funció específica, tal com ens fa saber el registre arqueològic.

Sabem també de la preservació de la xarxa urbana anterior i de la reforma puntual d'alguns carrers que foren pavimentats a base de còdols, una manera de fer que la ciutat ha practicat fins ara mateix.

No hi ha indicis de cap mena, ni directes ni indirectes, sobre l'existència dins del clos urbà del conjunt episcopal gironí. Almenys des del segle VII estaria situat al *suburbium* nord de la ciutat, justament un xic més enllà del portal nord (Sobreportes), on s'alça avui, majestuosa, la basílica dedicada a Feliu màrtir de la gran persecució d'inicis del segle IV. L'origen hauria estat la senzilla tomba del sant que ocuparia un espai a l'interior central, a l'interior de l'actual presbiteri. A partir de la Pau de l'Església, hauria atret l'atenció i l'interès de la comunitat cristiana que es va consolidar i va créixer amb rapidesa i va interessar una part de l'aristocràcia urbana, els curials, tal com remarca l'extraordinari conjunt de sarcòfags esculturats, d'altíssim nivell, obrats en tallers romans.

Les darreres excavacions han posat al descobert les restes del gran temple bastit vers el 600, notable des de tots els punts de vista, que hauria destruït completament els edificis anteriors. Al seu redós, s'haurien aixecat el palau episcopal, el baptisteri i altres dependències i infraestructures necessàries entre les quals, molt versemblantment, un *xenodochium* o hospital de

peregrins lligat a l'enorme atractiu que representava el cos del màrtir. Recordem la importància com a espai funerari del temple i del seu entorn, el lloc d'enterrament principal de la ciutat fins ben entrat el segle IX.

El model no és certament canònic però hem d'acceptar-ho: a *Gerunda*, el temple martirial fou també catedral fins ben entrat el segle IX. Convindria recordar, lligat a la presència del conjunt episcopal en aquest sector, de l'existència d'un gran sitjar que se situaria davant la muralla de la ciutat, a llevant de Sobreportes, on es desaria el cereal produït per les terres de l'Església i que serviria per sostenir el clergat, el culte i assegurar la caritat devers pobres i desvalguts, una tasca essencial i reconeguda.

L'església funerària dedicada a Sant Martí, que coneixem bé des del segle IX, podria tenir l'origen en el segle VII. Més important fou, sens dubte, el conjunt només parcialment conegut dels entorns de l'actual església de Santa Susanna del Mercadal, a la riba esquerra de l'Onyar, amb un nombre important d'enterraments tardoantics, alguns dels quals de notables. Caldria considerar-la, segons una interessant hipòtesi proposada recentment, com una àrea de tipus martirial lligada, també, a Feliu.

El lliurament, mitjançant pacte, de la ciutat i del seu territori als àrabs, vers el 717-720, no significà inicialment un gran canvi que pogués afectar els espais urbans. Podem estar segurs que els nous governants utilitzaren els vells espais fiscals que havien canviat d'amo (el casal del *comes* esdevingué el del valí) i, versemblantment, es degué crear una mesquita per assegurar el culte dels musulmans. S'ha dit sovint, sense dades fermes de cap mena però la proposta té una certa lògica, que haurien aprofitat l'antiga àrea sagrada del fòrum. És una possibilitat raonable i que no comportava gaires costos.

L'any 785 els habitants de la ciutat la lliuraren als francs que havien iniciat l'ocupació de les terres a migdia de les Alberes.

D'ençà de l'ocupació de Narbona pels carolingis el 759, i de totes les terres al nord dels Pirineus, Girona havia esdevingut la primera defensa per als andalusins del vell camí romà, una ràpida i perillosa via de penetració. Des del 785, la situació es capgirà i va ser, de cop, el baluard de la seguretat de l'imperi i la punta de llança de la penetració sud enllà.

L'any 793, l'emirat cordovès volgué deixar ben clares les coses. Aquell any el celebrat general al-Malik, en nom d'Hixam II, conduí una dura asseifa contra els francs. Aquest fet és d'una gran importància per a la posterior història de la ciutat i per entendre el prestigi i predicament que ha tingut entre els gironins Carlemany. El setge de Girona fou dur, s'hi van fer servir sofisticades màquines de guerra, el territori immediat fou víctima d'una ràtzia a consciència, però en un moment determinat, les tropes andalusines continuaren nord enllà: van castigar el territori franc més enllà de les Corberes, assetjaren Narbona i retornaren, a finals d'estiu, cap a Balaguer pel camí del Segre, amb tots els objectius aconseguits.

El resultat d'aquesta atzagaiada pesà entre els carolingis que prengueren diverses mesures per fer impossible o almenys molt difícil un fet similar. La ciutat de Girona, les defenses de la qual havien quedat pràcticament no operatives, fou dotada d'unes noves i extraordinàries muralles –es troben en un excel·lent estat de conservació–, que augmentaren extraordinàriament la seva eficàcia i van fer encara molt més difícil prendre-la mitjançant un atac directe.

Els constructors carolingis actuaven simultàniament en diverses colles i les alçaven a partir d'un projecte únic però és possible observar, aquí i allí, les peculiaritats i la personalitat de cadascun dels grups de treball. Aprofitaven sempre que era possible l'obra romana encara que només fos en l'obra no vista. Aquell vell mur d'uns dos metres de gruix s'alçava fins a l'altura desitjada –entre 13 i 15 metres– i es doblava amb un altre posat immediatament a darrere de la mateixa amplada, però no

unint en un tot el parament exterior i l'interior sinó juxtaposant-los amb una mínima separació d'un a tres centímetres. Cada llenç actuava autònomament i alhora, conjuntament. L'obra era feta en encofrat amb pedruscall i morter de calç d'una clamorosa solidesa. El resultat final era una muralla de quatre metres d'amplada (2 metres més 2 metres) amb el benentès que en no estar lligades, l'hipotètic enderroc en cas d'atac només afectava el parament exterior amb els problemes de tot ordre que comportava als assetjants. L'amplada assegurava un amplíssim camí de ronda d'uns tres metres i mig que facilitava la circulació dels defensors en tot moment, amb el parapet exterior dotat de merlets. Tanmateix, la potència del recinte s'aconseguí sobretot amb la multiplicació de torres indistintament de planta quadrangular o circular, construïdes a distàncies molt curtes, una cada 15 o 20 metres, integrades al recinte i amb dues i tres plataformes de combat. També eren bastides independentment de la muralla i completament massisses de pedruscall i morter de calç fins al camí de ronda i dotades de grans finestres de punt rodó eficaçment distribuïdes. Algunes torres eren decorades amb filets de pedra negra o amb l'ús simultani de pedra negra i daurada a l'hora d'obrar les dovelles de les finestres, dins d'una tradició gal·la baiximperial. Allí on la muralla fou construïda de bell nou, se seguí el mateix esquema: mur exterior, primer, i mur interior, després, de dos metres cadascun, posats de costat. En el subsòl del claustre de la Seu, hem pogut observar l'existència d'una escala d'obra adossada al mur interior que facilitava, en aquell punt, l'accés al camí de ronda. N'hi degueren haver unes quantes més. És interessant ressenyar que la reforma carolíngia determinà, en el tram occidental del recinte, construir les muralles directament sobre l'areny del riu i no un xic més enrere sobre el nivell enlairat de la roca, i dotar aquest sector d'uniques quantes torres –quatre, probablement– de planta quadrangular, imponents i, en algun cas, formidablement conservades.

Hom aprofità l'avinentesa per eixamplar el clos urbà, per fer créixer la superfície de la ciutat més enllà del perímetre inicial. En efecte, cap a llevant, es creà la que seria, des d'ara, la gran força de la ciutat, el castell de Gironella. Una obra potent, de planta triangular que assegurava el punt més feble del conjunt urbà. Era una autèntica alcassaba, una acrópolis dins del recinte emmurallat que era independent i que es podia aïllar, si calia, de la ciutat. El nom que deu ser popular i que tenim documentat des de finals del segle X, no és sinó el diminutiu de Girona atès que reproduïx, en petit, la planta general de la ciutat.

Aquest castell obria la porta principal cap a tramuntana i posseïa una portella que obria cap a ponent, cap al nucli urbà, mitjançant un verger.

La part principal de l'ampliació urbana afectà tot el sector nord a partir de la plataforma on s'assenta actualment la catedral. En aquest cas, no podem aduir interessos militars perquè l'obra nova no va millorar especialment un sector que no es podia atacar. Cal, doncs, cercar altres necessitats que exigiren bastir, malgrat tot, una obra molt cara. Pensem que en aquesta ampliació hom contemplava la urgència i la necessitat de fer entrar la catedral i el conjunt episcopal dins murs, per ocupar un espai privilegiat i dominant, tal com passà a l'època romana, d'un enorme pes simbòlic i dins de la seguretat d'unes sòlides muralles. Per fer-ho factible, calien nous espais que l'obra nova acabaria proporcionant.

En un moment difícil de fixar amb total precisió, però vers el segon quart avançat del segle IX, es creà l'església catedral, compartida amb Sant Feliu, de Santa Maria. Tots els indicis van en una mateixa direcció: s'hauria aprofitat el vell temple pagà, prou ben conservat amb, potser, algunes modificacions. És justament en aquells mateixos anys que s'inicià el costum de sebollir difunts a l'entorn del temple.

El nou espai urbà, clos dins de les noves muralles (sector actual del subsòl del claustre), comportà el desplaçament de l'an-

tiga porta (o portella) del Fòrum que més endavant fou anomenada de la Canònica, i es va crear un carrer que facilitava la circulació. Al seu entorn es bastí el *cellarium* de la Seu, amb enormes sitges i, més enllà, cap a llevant, algunes cases habitades per clergues. Els grans dipòsits de cereals (i d'altres productes alimentaris) que depenien del bisbe quedaven protegits dins dels murs urbans.

El palau del comte modificà també la planta baixa amb l'ampliació de l'antic sitjar que ocupava, llavors, una àmplia zona i que acomplia el mateix paper del *cellarium* episcopal en l'àmbit civil. A un costat i l'altre de l'edifici i, potser en un dels casos, formant-ne part, existiren dues capelles dedicades respectivament a Sant Genís (migdia) i a Santa Maria de les Puel·les (tramuntana), tan simètricament disposades que s'ha proposat que podien haver aprofitat, almenys parcialment, velles estructures romanes. Conjuntament amb Santa Maria van ser els únics temples cristians que existiren dins murs fins al segle XV, deixant de banda les capelles de palau episcopal i del castell de Gironella.

Davant de la façana d'aquest casal i de les velles escales forals hi havia un espai que fou conegut com el Mercadell (*Mer-catello*), el petit mercat urbà diari de queviures que en documents erudits es coneixia també com a Forell (*Forello*). Almenys des de finals del segle X i potser ja d'abans, bastiren cases contra la graonada de Santa Maria, al costat de tramuntana i de migdia. Cases de preveres i persones importants algunes de les quals, més endavant, tingueren continuació més enllà del carrer, sobre el vell pòrtic del fòrum i àrees adjacents, amb la construcció de voltes que permetia aquest eixample sense trencar l'ús públic del vial. Alguns documents un xic més tardans ens mostren l'aprofitament per parts dels propietaris dels nous edificis de les velles estructures romanes.

Conservem més notícies valuoses de l'actual plaça dels Apòstols. Allí hi tingué un casal que el comte Borrell (*amplam*

domum) vengué al bisbe perquè hi pogués edificar el seu palau. És el segon pas vers l'entrada definitiva del conjunt episcopal dins murs i que ocupava l'espai simbòlicament més important de l'àrea urbana. A partir d'aquest moment i abans de l'any 1000, aquest conjunt havia crescut i s'havia ampliat amb patis, jardins, cuina i un pis superior (*cenaculum*) a base de compres i permutes, deixes i donacions de casals i solars, majoritàriament de clergues. Al seu davant, cap a migdia, hi havia la sinagoga de la ciutat, versemblantment la primera, i que es devia haver edificat a partir de finals del segle IX o un xic més tard.

Més cap a migdia, a l'actual plaça dels Lledoners, un espai que existia des de la fundació de la ciutat, s'edificà un *xenodochium*, ben dotat econòmicament i que probablement substituïa (o ampliava) la funció d'un –o d'uns– de més antic que hauríem de localitzar a la zona de Sant Feliu, amb la funció de sempre, de donar suport a peregrins i viatgers però també a malalts i pobres. A la darreria del segle XII fou traslladat al burg de Sant Pere i va passar a ser de les noves dependències del palau bisbal.

Sabem de l'existència i del bon funcionament de la vella xarxa urbana a pràcticament tota l'àrea urbana que permet constatar una bona conservació i un ús de la xarxa vial de la ciutat. És interessant constatar la presència de jueus i cristians arreu del nucli urbà. Recordem que la creació del call és un fet tardà, amb un inici a la segona meitat del segle XII.

Els documents d'aquests anys també han conservat el nom de la porta meridional de la ciutat que era coneguda com a *porta Onnaris*, nom que ens recorda la proximitat de l'areny i del riu en aquell espai del *suburbium*, on ja aleshores s'hi devia celebrar el gran mercat, en dies estacionals, ben diferent del Mercadell, i que ha deixat petja en la toponímia urbana del barri, l'antiga vila del Mercadal.

Més cap a llevant s'obria el portal Rufí, nom antic i de fort regust clàssic, que comunicava, a través d'un vell camí, la pla-

taforma alta de la ciutat amb la vella via romana, d'una manera prou suau. A mitja alçada es trobava la petita església funerària de Sant Martí Sacosta que, recordem-ho, podria tenir un origen més antic. És interessant constatar que els dos principals accessos a la ciutat, pel nord i pel sud, eren protegits simbòlicament per temples i relíquies de sants poderosos, Feliu a tramuntana i Martí, a migdia. Diverses notícies ens recorden l'existència de modestos conreus i algun habitatge més enllà de les muralles a redós de Sant Martí.

En canvi, no sembla que continués existint el conjunt martirià del Mercadal. Tanmateix, aquell espai quedà fixat per sempre més per l'existència del rec comtal l'origen del qual presenta problemes però hauria agafat una enorme volada a partir del segle X i esdevindria el gran dinamitzador de tot el costat situat més a l'esquerra del riu Onyar (Mercadal, Cuguçacs i Fontanilles), amb riquíssimes hortes i nombrosos molins.

Al sector nord, més enllà del burg de Sant Feliu, de caire eclesiàstic, convindria recordar la fundació vers mitjan segle X, del cenobi benedictí de Sant Pere de Galligants. És ben poc el que sabem sobre el conjunt inicial que es consolidà en segles posteriors. Recordem que d'ençà els darrers anys del segle X, el burg fou cedit pel comte a l'abat el qual en fou senyor fins al 1335 any en què tornà a mans del monarca.

A les escasses notícies de tipus documental que tenim en relació amb les cases on vivien els gironins d'aquella època, hi hem d'afegir algunes dades procedents d'excavacions arqueològiques, modestes però d'un considerable valor. Ja hem vist les referències al gran casal propietat del comte Borrell que adquirí el bisbe per establir-hi el seu palau. En altres ocasions s'esmenten *casas*, *domus*, *mansiones* que a vegades no podem saber si són edificis diferents per alguna raó o sinònims que feia servir l'escriba. Quasi sempre s'esmenten les *curtes*, versemblantment patis o espais a celobert que ajudaven a estructurar les diferents dependències d'una casa, i també *solaria* de sig-

nificat obscur i possiblement divers. Uns sondejos efectuats als números 5 i 14 del carrer dels Alemanys, al costat del portal Rufí i de la muralla meridional de la ciutat, han localitzat, respectivament, unes habitacions d'edificis carolingis. En el primer cas, un gran farciment de terra colgava una habitació romana. Dins del reble s'havien obert tres sitges o fosses. En el número 14 s'hi identifica parcialment una cambra definida per un mur amb sòcol de pedruscall calcari unit amb fang que es lliurava a la muralla de la ciutat. El sòl de l'estança era d'argila compactada, efectiu, i la cambra conservava una llar obrada acuradament dins del paviment a base de capes d'argila endurida pel foc i cendres. És interessant constatar a Girona maneres de fer pròpies de la construcció d'aquesta època en altres jaciments d'aquest territori.

Convé no deixar de banda l'esplèndid mur de façana que delimita a migdia amb l'actual plaça dels Lledoners, d'*opus spicatum*, amb monumentals carreus de pedra sorrenca utilitzats a la cantonada que degué pertànyer a un gran casal altmedieval.

Bibliografia

- J. CANAL, E. CANAL, J. M. NOLLA i J. SAGRERA. *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*. Girona: Ajuntament, 2000. (Història Urbana de Girona. Reconnstrucció cartogràfica, 4).
- J. CANAL, E. CANAL, J. M. NOLLA i J. SAGRERA. *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona: Ajuntament, 2003. (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5).
- J. CANAL, E. CANAL, J. M. NOLLA i J. SAGRERA, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval (II)*, Girona, 2004 (Història urbana

- de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 6).
- J. CANAL, E. CANAL, J. M. NOLLA i J. SAGRERA. “L’entrada del complex episcopal dins murs entre els segles X-XI” a *Actes del II Congrés d’Història de Girona. La catedral de Girona (27 i 28 de novembre de 2003)*, *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, XLV. Girona: Institut d’Estudis Gironins, 2004, p. 141-159.
- J. M. NOLLA, L. PALAHÍ, J. SAGRERA, M. SUREDA, E. CANAL, G. GARCIA, Mª J. LLOVERAS i J. CANAL. *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Girona: Ajuntament, 2008. (Història urbana de Girona. Restitució cartogràfica, 8).
- J. CANAL, E. CANAL, J. M. NOLLA i J. SAGRERA. *Atles d’història urbana de Girona. Segles VI a X-XVI*. Girona: Ajuntament, 2010.
- J. CANAL, E. CANAL, J.M. NOLLA. “El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500 – segona meitat del segle XII)” a *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès* a cura de N. Figueras i P. Vila. Barcelona, 2010, p. 224-234.
- J. M. NOLLA i L. PALAHÍ. *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*. Girona, 2011. (Estudis Arqueològics, 9).
- N. M. AMICH i J. M. NOLLA. “Caritat a la ciutat tardoantiga i carolíngia de Gerunda: els *xenodochia*” a *Miscel·lània d’homenatge a Gabriel Roura i Güibas. Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, LII. Girona: Institut d’Estudis Gironins, 2011, p. 95-112.
- D. VIVÓ, L. PALAHÍ i J. M. NOLLA, curadors. *Parva Gerunda*. Girona: Ajuntament, 2012 (Història de Girona, 48).